

Розділ 4

ПОЛІТИЧНІ СТИЛІ ЖИТТЯ ЗА УМОВ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Розбудова громадянського суспільства неможлива без відповідних політичних орієнтацій та індивідуальних позицій щодо політичної системи, в якій живе особистість. Проголошення інститутів громадянського суспільства автоматично не призведе до появи такого суспільства. Адже формою реалізації кожного соціального інституту слугує сукупність відповідних практик, а саме сталої системи взаємопов'язаної та взаємно зорієнтованої ролевої поведінки індивідів. Тому вкрай важливим є виявлення й аналіз тих індивідуальних передумов, що здатні сприйняти “правила гри” громадянського суспільства і можуть допомогти інтегруватися в нього. Відтворення адекватного знання про транзитні суспільства, особливо про ті, де соціально-економічні та політичні перетворення відбуваються на тлі інституціоналізації нової державності, зумовлює звернення уваги на об'єктивні дії громадян. В умовах, коли ціннісно-нормативна система піддається руйнуванню і виникає стан аномії, особливу роль у перебігу суспільних перетворень набуває поведінкова суб'єктність громадян у політичній сфері. В цьому випадку актуалізуються політичні стилі населення України, які спрямовані в бік бажаних політичних змін. Політичні стилі в цьому разі стають інституціоналізаційними діями.

***Політичний стиль життя особистості:
поняття, зміст і методологія дослідження***

Поняття *політичний стиль життя особистості* можна визначити як відносно стабільну форму організації політичної участі людини в межах наявної політичної системи з урахуванням статусних ресурсів і соціально-психологічних чинників соціалізації. Термін “політичний стиль” часто вживають, описуючи поведінку політичних лідерів, керівників чи діячів. Однак відсутнє вивчення політичних стилів усього населення. Очевидно, що категорія “політичний стиль життя особистості” виокремлює ті форми політичної життєдіяльності суб’єкта, які ним свідомо обрані. “Стилева” характеристика допомагає увиразнити особливість політичної поведінки індивіда, певні сталі системи взаємопов’язаної ролевої поведінки індивідів у політиці, що набувають масового поширення у суспільстві.

Категорія “політичний стиль життя” дає змогу вивчати політичну поведінку особистості з точки зору її внутрішніх мотивів і цілей, враховуючи активний бік волевиявлення людини, її суб’єктивність. На думку М.Шульги, поняття стилю життя вможливує розгляд внутрішньої структури психологічних стимуляторів поведінки під кутом зору трансформації змісту норм, правил, цінностей у процесі засвоєння їх особистістю. Тобто поняття стилю життя віддзеркалює певний ступень незалежності особистості від об’єктивних умов [1]. Тому, наприклад, голосування на виборах, з одного боку, можна вважати актом волевиявлення, але відносити цю дію до політичного стилю життя проблематично, оскільки як вибори, так і можливість голосувати чітко задані інституціональними чинниками, які, власне, не залежать від волі окремої особистості. Однак, в нашому випадку, дії, що визначають політичний стиль життя особистості, не є цілком вимушеними. Ці дії не можуть диктуватися й задаватися наперед об’єктивними умовами. Це й відрізняє політичний стиль життя від тлумачень політичної поведінки, які мають місце в біхевіористських концепціях.

Таким чином, поняття “політичний стиль життя особистості” розкриває громадсько-політичну поведінку людей, пов’язану з реалізацією власних можливостей (соціальних чи психологічних)

донести свою громадянську волю до соціальних інститутів. Вибір особистістю способів донесення власної громадянської волі пов'язаний не тільки з усвідомленням мети і цілей цієї дії, а й з емоційними, подеколи неусвідомленими спонуками. Дослідження стилевих форм політичної поведінки має евристичний потенціал, віддзеркалюючи як об'єктивні умови життєдіяльності, так і соціально-психологічні елементи соціальної діяльності у сфері політики.

При вивченні стилю життя використовують три види показників: 1) ідеальні, які характеризують уявлення індивіда про бажані для нього види діяльності, способи їх реалізації, манеру поведінки і відносин з іншими людьми; 2) реальні, які відображають фактичні, об'єктивні форми поведінки; 3) нормативні, які відображають суспільні вимоги й настанови щодо поведінки [2].

Під дією конкретних соціально-політичних умов життєдіяльності, а також індивідуально-психологічних особливостей індивіда та його життєвого досвіду формується найбільш прийнятна для нього модель політичного стилю життя. Ця ідеальна модель політичного стилю життя особистості, яка віддзеркалює найбажаніший політичний стиль, формується під впливом політичної соціалізації, у тому числі під впливом ціннісно-нормативної системи суспільства. Треба зазначити, що ідеальна модель політичного стилю не завжди відтворює політичні цінності того соціуму, в який індивід інтегрований. Це можна пояснити тим, що під впливом індивідуальних схильностей, а також референтних груп відбувається певна селекція політичних цінностей. Як відомо, референтні групи для індивіда не обов'язково можуть бути тими, які його безпосередньо оточують. Понад те, залучення до загальнокультурних ціннісних орієнтацій через інформаційні канали, що не контролюються найближчим соціумом, може призвести до формування ціннісних орієнтацій, які не тільки не віддзеркалюють панівної ідеології в соціальному ареалі проживання індивіда, а й ведуть до прямо протилежних політичних преференцій. Доказом цього може бути наявність у суспільстві дисидентів. Серед інших яскравих прикладів можна назвати наявність "дисидентів" у сучасній політико-регіональній стратифікації України: і в Західному, і в Східному регіонах є достатня кількість людей, які сповідують непанівні, ба навіть протилежні політичні преференції в регіоні.

Політичний стиль як політична дія має своєрідну “точку опори” — усвідомлення себе, своїх координат у політичному просторі, а відтак — і власних інтересів у сфері політики. Спершу слід усвідомити, розпізнати своє “політичне Я”, суб’єктивно “вбудувати” себе в архітектуру політичної системи. Від усвідомлення свого місця в структурі політичної системи суспільства, об’єктивної оцінки власних можливостей впливати на прийняття політичних рішень залежить політична активність особистості. Після такого первинного самовизначення із подальшим усвідомленням своїх політичних інтересів відбувається своєрідне похідне, вторинне самовизначення, коли особистість визначає свою належність до всіх інших можливих об’єктів політичних орієнтацій (органів влади, носіїв ролей, зразків політичних дій). Мається на увазі, що особистість усвідомлює себе як прихильника чи противника останніх (або свою нейтральність) і вибудовує стратегію втілення власних прагнень, що й відбивається на стилі здійснення цих прагнень.

Згадані індивідуальні передумови засвоєння і передання певних політичних орієнтацій та навичок об’єднують поняттям “політична культура”, яке прислужилося для науковців зручною ланкою переходу від особистості до нації, держави, суспільства, партій. Основні концептуальні уявлення про політичну культуру були розроблені американськими політологами Г.Алмондом і С.Вербою. Г.Алмонд доводив, що політична культура пов’язана з “емпірично помітною поведінкою” [3].

Водночас вибір політичного стиля життя залежить соціально-політичного клімату, який панує в суспільстві. Суспільно-політичні норми щодо меж політичної участі громадян є вирішальними за умов стабільності. Як зазначає Н.Паніна, “суб’єктивна функція норми виявляється не тільки в рішенні дотримуватися її, а й в очікуванні відповідної поведінки від інших людей. Іншими словами, норми, конкретизовані в ролях, наперед формують не лише попередні ідеальні моделі поведінки, які дають людині змогу певним чином підготуватися до виконання соціальних функцій, а й достатньо конкретні очікування (експектації) — уявлення оточення, що індивід, який посідає це місце, поводитиметься відповідним чином” [4, с.90–91].

Зазвичай розрізняють *конвенціональні* (conventional) та *неконвенціональні* (unconventional) форми політичної участі. Конвенціо-

нальна політична поведінка формується згідно з нормами права або традиціями, які регулюють участь людей у політиці за даного режиму, тобто передбачає переважно інституціоналізовані форми політичного життя. До конвенціональних форм політичної поведінки можна віднести: а) голосування (включно з утриманням від голосування чи свідомим некоректним заповненням бюлетеня, що робить його недійсним, як формами протесту) на виборах різних рівнів і на референдумах; б) регулярна партійна робота, активна участь у зборах осередків партії, контактування з посадовими особами; в) робота в перебігу виборчих кампаній (включно з відвідуванням виборчих акцій, агітацією, поширенням рекламних листівок, пожертвуванням грошей, роз'ясненням іншим, як голосувати); г) інформаційна робота (видавнича діяльність, написання, поширення рекламних брошур, e-mail, sms, прокламацій; публікація політичної інформації на веб-сайтах); д) членство в неурядових організаціях, мета яких — впливати на політичні рішення.

Неконвенціональна політична поведінка порушує ці норми і виявляється в прямій колективній дії, що оминає систему представництва інтересів. Неконвенціональна політична поведінка може або залишитися в межах закону, а переростати в політичний протест, який відрізняється від попередньої поведінки тим, що ці акції не передбачаються законом, але мають ненасильницький характер. Натомість політична дія, яка порушує останню умову й передбачає насильницькі дії, належить до політичного насильства: участь у незаконних страйках, демонстраціях, перекриття доріг, захоплення установ, бійки з працівниками правоохоронних органів, руйнування власності тощо. У сучасних дослідженнях у рамках “неконвенціональної” поведінки прийнято розрізняти три основні види, які можуть виявитися в індивідуальних чи колективних, стихійних чи організованих діях: 1) ненасильницька легітимна поведінка, яка охоплює і активні форми (законні демонстрації, марші, мітинги, пікети тощо), і пасивні (бойкот, захоплення приміщень, не пов'язані із порушенням закону, тощо); 2) ненасильницькі іллегітимні дії, до яких відносять громадянську непокору, коли суб'єкт з морально-політичних мотивів відмовляється користися законом, при цьому не застосовуючи сили до влади, та участь

у незаконних страйках і демонстраціях; 3) насильницькі дії (тероризм, бунт, перекриття доріг, захоплення установ, бійки з правоохоронцями, руйнування власності тощо).

Можна припустити, що високий рівень незадоволеності політикою влади спричиняє низький рівень політичної участі в конвенціональних (“інституціоналізованих”) формах, звідси слід очікувати зростання стихійних, неконвенціональних форм масової участі в політичному процесі.

Спираючись на фундаментальні положення структурно-функціональної соціології й на власні багаторічні дослідження, Н.Паніна розробила концептуальну модель ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки людей та особливостей детермінації їхнього психологічного стану за умов стабільного і нестабільного суспільства [4, с. 93–94]. Виходячи з цієї концепції, у стабільному суспільстві стилі життя (як реальні моделі способу життя) членів спільноти регулює ціннісно-нормативна система як безпосередньо через рольові очікування щодо поведінки людей із різними соціальними статусами, так і опосередковано, — формуючи свідомість: ціннісні орієнтації, настанови, життєві цілі (як ідеальні моделі способу життя), що дають змогу подумки підготуватися до успішного виконання соціальних ролей. Соціальна визначеність статусу дає змогу людині співвіднести власний стиль життя з очікуваннями. Соціальна інтеграція людей у такому випадку здебільшого відбувається двома шляхами — через соціалізацію і соціальну адаптацію. При цьому психологічний стан людини у стабільному суспільстві, як правило, залежить від того, наскільки її поведінка, а відтак, і стиль життя відповідає соціальним вимогам. Саме за стабільних умов, коли ціннісно-нормативна система суспільства спирається на усталені традиції і закони, спрямованість стилю життя — переважно соціальна. Вона втілюється під впливом панівної ціннісно-нормативної системи безпосередньо на формування соціокультурних якостей і настанов особистості, наближає структуру ціннісних орієнтацій більшості членів суспільства до нормативних зразків, а також під соціальним впливом, за посередництва нормативних моделей поведінки, що передбачають формальні й неформальні санкції стосовно індивідів, чий стиль життя відхиляється від нормативного.

У нестабільному суспільстві, де ціннісно-нормативна система піддається руйнуванню й виникає стан аномії, стилі життя передусім зумовлюються особливостями індивідуальної свідомості його членів. Вирішальної ролі набуває афективний, когнітивний і моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості та поведінки людей, життєдіяльність яких здійснюється в дезорганізованому суспільстві. Адже за умов руйнування звичного механізму адаптації детермінація стилів життя відбувається не шляхом пристосування до соціальних норм, а на підставі індивідуальних ціннісних преференцій і ціннісних орієнтацій, що й становить підґрунтя кристалізації нової ціннісно-нормативної системи суспільства. Основною характеристикою соціального статусу за умов суспільних перетворень є невизначеність. У пошуках головних цінностей виникає часта зміна критеріїв соціального статусу. За фактичної відсутності нормативної регуляції способу життя провідною характеристикою стилю життя (реальної моделі способу життя) є несталість. Своєю чергою, ціннісні орієнтації людей здебільшого визначаються їхнім загальним психічним станом, соціальним самопочуттям і психічним здоров'ям. Отже, постає питання детермінації політичних стилів за умов суспільних перетворень.

Феномен політичного стилю життя особистості також неможливо зрозуміти поза контекстом процесу практичного засвоєння політичної культури індивідом упродовж життя. Цей процес у психології й соціології називають політичною соціалізацією (від латинського *socialis* — суспільний). Індивід може вважатися достатньо соціалізованим, якщо він пов'язаний із необхідною кількістю структурних елементів суспільства і засвоює політичний досвід соціуму, що кристалізується в політичній культурі. Політичний досвід є підсумком розвитку суспільства, його політичної генези. У ньому фіксуються результати політичної діяльності всіх соціальних груп. Саме в політичному досвіді особистість дістає концентрований вияв політичної практики минулого [5, с. 35].

Політична соціалізація особистості — це інтегрування індивіда в політичну систему завдяки збагаченню його політичним досвідом попередніх поколінь, зафіксованим, власне, у політичній культурі. Під час взаємодії особистості із політичною системою

виникають два взаємодоповнювальні процеси. З одного боку, система самовідтворюється, рекрутуючи і навчаючи нових членів. Політична соціалізація в цьому процесі відіграє роль механізму збереження політичних цінностей і цілей системи, дає можливість зберегти наступність поколінь у політиці. З іншого боку, вимоги політичної системи (її цінності, норми й зразки поведінки) інтерналізуються в структурі особистості. Внаслідок політичної соціалізації формується політична свідомість особистості, її політична поведінка, відбувається становлення особистості-громадянина. Особистість завдяки політичній соціалізації опановує здатність обирати із запропонованого їй набору політичних позицій ті, що відповідають її внутрішнім переконанням, причому не тільки раціональним, а й несвідомим. Тобто політична соціалізація закладає в особистості ті властивості, що спрямовують її політичні стилі.

До неполітичних чинників, які відіграють вагомую роль у формуванні політичних стилів, слід віднести сім'ю, однолітків, школу, роботу, церкву, мистецтво, культуру, засоби масової інформації. Вагомість їх визначається тим, що вони в непрямій формі каналізують базові особистісні орієнтації на владу, конфлікт і порядок, насилля і терпимість, свободу і дисципліну, які оформлюються у специфічному контексті політики.

Класичний фрейдизм та його новітні модифікації дав певний імпульс розвитку проблеми особистості в політиці, політичної соціалізації. Він наголошував детермінантність глибинного несвідомого щодо політичних стилів. Іншим важливим моментом фрейдизму, сприйнятим теоретиками політичної соціалізації, є первинність біологічного начала індивіда над соціальним. Соціалізація — це драма особистості, яку суспільство “відшліфовує” за своїми жорсткими мірками. Помітне місце серед досліджень посідає постулат пансексуалізму. Розвитком фрейдівського “принципу задоволення” була ідея “сексуальної революції”, яку тлумачили як звільнення людських інститутів від табу буржуазної моралі.

Тип взаємин, що утворюється в сім'ї між дитиною і батьками, є важливим чинником Я-концепції. Більшість дослідників відзначають виняткову важливість поведінки батьків у перші роки життя дитини для розвитку її самооцінки, яка відіграє головну роль у соціалізації. Політичні психологи А.Адлер та Г.Лассвел пов'язували

комплекс меншовартості із прагненням влади. Боротьба за владу — це лише компенсація дитячої травми. В історії відомо чимало випадків, коли люди з фізичними чи психічними вадами мобілізували себе на великі досягнення. Лассвел з позицій психоаналізу тлумачить такі, далекі на перший погляд від політики, ситуації: ревності до брата призводять до антидемократичних позицій, а провина перед братом — до боротьби за соціалізм, соціальну справедливість [6]. Таким чином, послідовники фрейдизму, керуючись психоаналітичною методикою, звертаються до переживань індивіда в ранньому дитинстві у відносинах із батьками, у первинному сприйнятті проблем сексу, узагальненого іншого, “Я”.

Цікавим є факт зв'язку політичних стилів зі статевим вихованням. Американські соціологи Л.Зухер і Д.Кіркпатрік виявили, що активісти захисту традиційної статевої моралі здебільшого люди крайніх правих поглядів [7, с. 162]. Опитавши групу лідерів таких асоціацій, соціологи дійшли висновку, що цим активістам притаманна низка особливостей демографічного і соціально-психологічного характеру: серед них більше жінок і людей старшого віку; вони міцніше пов'язані з догматичними релігіями і релігійно активніші; багато хто з них виріс у маленьких містах; вони рідко мають складні професії; у них низький рівень освіти; вони більше зорієнтовані на сім'ю і мають більше дітей; політично вони більш консервативні й авторитарні, а їхні погляди на сім'ю та сексуальність більш традиційні; вони догматичні, вирізняються меншою політичною терпимістю і більш сприйнятні до цензури; мало хто з них здобув сексуальну освіту; вони частіше за інших вважають, що суспільство морально деградує.

У контексті вже згадуваної проблеми впливу переживань індивіда в дитинстві та юності на його політичний стиль життя у зрілому віці показовим є те, що до терористичних груп ультраправого чи ультралівого спрямування залучаються передусім соціально дезадаптовані, малоуспішні особистості. Вони погано вчилися в школі чи вищому навчальному закладі, вони не змогли зробити кар'єру, добитися того, чого досягли їхні ровесники. Вони завжди страждали від самотності, в них не склалися нормальні відносини в молодіжному середовищі, із представниками протилежної статі. Тож щоб задовольнити відчуття ідентичності й належності, вони компенсують шлях аутсайдера в тоталітарних групах чи

сектах, де вони відчувають високу міру значущості та прийняття іншими [8, с. 312].

Соціологічні дослідження фіксують взаємозв'язки між різноманітними соціальними чинниками і політичними діями. Йдеться про існування залежності між об'єктивними чинниками, наприклад доходом, та утвердженням демократичних практик: згідно з С.М.Ліпсетом, умови для забезпечення представницької демократії та розвитку громадянської культури виникають в разі доходу на душу населення 1910 доларів США на рік [9]. В іншому випадку як стимул приймається насамперед соціоекономічний статус, який обчислюється як похідний доходу, професії, рівня освіти тощо. Додатково досліджується вплив соціодемографічного статусу, в рамках якого об'єднуються такі змінні, як вік, належність до релігійної громади, стать. Виявлено залежність між цими статусами з одного боку, та готовністю до політичної участі — з іншого. Оскільки за однозначного спрямування кількох змінних ефект їх впливу підвищується, можна передбачити міру активності людини [10]. У одному з перших порівняльних дослідженнях С.Верба, Н.Най і Дж.Кім ("Участь і політична рівність: Порівняння семи країн", 1978), в яких респондентами були громадяни Австрії, Індії, Нігерії, Нідерландів, США, Японії та Югославії, виявлено, що політична участь нерівномірна: існує високий рівень позитивної кореляції між індексом соціального статусу (доходи + освіта) і мірою участі [11]. Це пояснюється нерівномірним розподілом політичних ресурсів, під якими зазвичай розуміють: освіту, яка відкриває доступ до інформації; гроші, наявність яких дозволяє витратити час на заняття політикою; соціальний статус і престиж, до носіїв яких влада дослухається охочіше; і нарешті, деякі поведінкові навички, наприклад, здатність грамотно викладати свої вимоги в доступній манері, прийнятній для політиків і бюрократів. Ясна річ, усі ці ресурси зосереджені в руках соціально привілейованих верств населення.

З іншого боку, спрямованість політичних стилів життя людей також залежить від задоволення матеріальних і психологічних потреб. Спираючись на погляди А.Маслоу, політичний психолог Р.Інглгарт досліджував мотивувальну роль потреб особистості під час переходу суспільства від цінностей рівня життя, матеріального добробуту до цінностей якості життя — самовизначення, особистої

свободи, захисту довкілля [12]. Він спробував пояснити зрушення у політичних пріоритетах населення країн Заходу у 60–70 роки ХХ століття. Всю сукупність соціально-психологічних змін Інглгарт звів до конфлікту двох протилежних систем цінностей — “накопичувальної”, або “матеріалістської”, та “постматеріалістської”. Здійснивши низку досліджень, він з’ясував, що носіями постматеріалістських цінностей і відповідних політичних стилів життя (створення привітнішого і менш безликого суспільства, поширення активної й індивідуальної участі в суспільно-політичному житті) є люди (особливо молоді) із заможних середніх верств. Відповідно, головною психологічною причиною появи таких цінностей і відповідних політичних стилів є задоволення матеріальних потреб. Але подальша економічна криза кінця 1970-х — початку 1980-х років дещо загальмувала зростання нових нематеріальних потреб. Проте, якщо у 1970–1971 роках, за часів перших досліджень Інглгарта, чисельна перевага представників матеріалістських пріоритетів становила співвідношення 4:1, то на початку 1990 року це співвідношення різко змінилося — 4:3 [13]. Таким чином, соціально-економічна ситуація впливає на цінності, а ті, своєю чергою, визначають характер стилю життя.

Крім об’єктивних чинників, на інтенсивність політичних стилів також впливають особистісні чинники. Зокрема, Л.Мілбрет і В.Кляйн довели існування кореляції між самооцінкою та рівнем політичної участі. Політичну апатію, на їхню думку, слід шукати серед відлюдкуватих, стриманих, невпевнених у собі людей, водночас відкриті, активні й товариські люди виявляють значно більшу активність й у питаннях політики [14]. Натомість почуття власної впевненості у своїх силах розширює межі можливої участі в політичному житті. Саме звернення уваги на мотив контролю над ситуацією дало змогу С.Реншону виявити залежність між високими значеннями суб’єктивного контролю і мірою активності політичної поведінки [8, с. 108]. Так само у працях Р.Даля продемонстровано позитивну кореляцію між справжньою (чи уявною) ефективністю конкретних політичних зусиль та інтенсивністю участі громадян у функціонуванні відповідних інститутів. Аналогічним чином автор ілюструє і взаємозв’язок між політичними інтересами, політичним знанням тощо [15].

Отже, загалом існує дві моделі детермінації політичних стилів життя - соціально-економічна, коли об'єктивні соціальні чинники зумовлюють їхній характер і зміст, та соціально-культурна, коли вирішальної ролі набуває система цінностей особистості, яка сформована політичною культурою. Треба зазначити, що детальний аналіз моніторингових даних Інституту соціології НАН України за 2004 рік за допомогою бінарної логістичної регресії, зроблений А.Горбачиком, засвідчив переважання моделі цінностей над моделлю раціонального вибору в поясненні політичних орієнтацій [16].

Американський політолог Л.Мілбрат, автор праці “Політична участь”, спираючись на свій активно-неактивний вимір, запропонував детальну структуру ієрархії залучення до політики, виокремлюючи основні структурні рівні в порядку посилення активності:

1. Апатія, відсутність інтересу до політики та участі в ній.
2. Спостережні види діяльності, у тому числі: отримання політичних стимулів (зокрема інформації); голосування; ініціювання політичної дискусії; спроби переконати кого-небудь проголосувати у певний спосіб; носіння політичної символіки.
3. Перехідні види діяльності: контактування з урядовцем чи політичним лідером; грошовий внесок на користь партії чи кандидата; відвідування політичного мітингу чи зборів.
4. Гладіаторські види діяльності: витрата часу на політичну кампанію; активна участь у діяльності політичної партії; участь у партійних зборах, які вирішують стратегічні питання; клопотання про політичні фонди; висування своєї кандидатури на певну посаду; посідання державної чи партійної посади.

Застосовуючи свій структурний поділ для характеристики політичної участі всього дорослого населення, Мілбрат виокремив, за аналогією із гладіаторськими змаганнями у Давньому Римі, три основні політичні стилі: 1) апатичний (близько третини населення); 2) спостережний (близько 60%); 3) гладіаторський (1–7%) [17, с. 66–67].

Існують й інші класифікації політичних стилів. Зокрема, Г.Боун і О.Ренні поділяють американських громадян на шість стильових категорій: “активісти–організатори” — менш як 1%; “ті, що сприяють” (близько 5%); “лідери громадської думки” (близько 25%); “виборці” (25–30%); ті, що не голосують (30–40%) та “аполітичні” (3–7%). Подібну, шестивимірну класифікацію пропонує

М.Оксен: “політичні лідери” (3%), “активісти” (14%), “комунікатори” (13%), “громадяни” (30%), маргінали (18%) та “ізолювані” (22%) [18, с. 194]. Застосувавши методи статистичного аналізу, С.Верба і Н.Най вирізнили шість типів політичних учасників: “неактивні” — 22%; “ті, що переважно голосують” — 21%; “вузько обмежені учасники” — 4%; “активісти місцевих громад” — 20%; “учасники кампаній” — 15%; “повні (абсолютні) активісти” — 7% [17, с. 76]. Політологи С.Розенстоун і М.Гансен, аналізуючи участь американських громадян в урядовій політиці (1973–1990 роки), звернули увагу на те, що більшість активістів займаються лише одним чи двома видами діяльності. Помічено також тенденцію брати участь у тих видах діяльності, які вимагають подібних ресурсів чи вправності, — наприклад, написання промови певний учасник може поєднувати із написанням статті в газету або для часопису [17, с. 115–116].

Таким чином, досліджуючи політичні стилі життя населення, слід аналізувати структурні виміри політичної участі. Такими структурними вимірами можуть бути: 1) активно-неактивний стиль; 2) конвенціональний-неконвенціональний стиль; 3) однотипний-багатотипний стиль. Для визначення детермінант політичного стилю життя особистості потрібно враховувати її суспільно-політичні цінності, які формуються під впливом політичної соціалізації, та статусно-матеріальне становище.

***Особливості декларативних і реальних виявів
політичних стилів населення України:
міжкультурне порівняння з країнами Європи***

Об’єктивне ускладнення життя зазвичай активізує у людей різноманітні моделі виживання. Виживання, своєю чергою, зумовлює формування звичок, практик, досвіду, які поступово набувають статусу соціально-нормативних і скеровують вторинну соціалізацію дорослого населення. Внаслідок цього соціальні інститути отримують додаткові соціальні орієнтири свого коригування. Саме тому після тривалої пасивності населення, коли етапи трансформації позначалися подвійною інституціоналізацією, сучасний етап трансформації, за класифікацією Є.Головахи і Н.Паніної, в якому зараз перебуває українське суспільство, розпочався з того, “що сформована в попередні роки інституціональна система всту-

пила у суперечність і з потребами найактивніших верств населення, і з інтересами впливових опозиційних політичних еліт, які не знайшли (або втратили) своє місце в усталеній владній ієрархії” [19, с. 44]. Причинами цього, на їхню думку, було те, що “відчувши певну свободу від повсякденної й виснажливої боротьби за фізичне виживання, чимало громадян України виявили підвищений інтерес до політичних колізій, пов’язаних із завершенням “епохи Кучми” і необхідністю вибору його наступника” [19, с. 44–45]. Саме політична активність суспільства вирішила долю президентських виборів 2004 року.

Результати соціологічних досліджень, які проводилися в Україні за останні десятиліття, засвідчують якісні зміни нормативних, ідеальних та реальних показників стилів життя. Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України, зафіксованих у дослідженнях Інституту соціології НАН України (А.Ручка), свідчила про поступове зростання модернізаційного потенціалу суспільних цінностей. Загалом за період 1994–2003 років значущість модернізаційних політико-громадянських цінностей (“державна незалежність країни”, “національно-культурне відродження”, “можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу”, “можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур”, “демократичний розвиток країни”, “участь у діяльності політичних партій і громадських організацій”) збільшили свій рівень важливості для громадян. Істотним моментом у цій динаміці було те, що всі наведені зростання середньозважених балів статистично відрізнялися між опитуваннями 1994 і 2003 років на рівні 0,01, що означає істотну відмінність [20]. Також виявлено, що дохід як чинник диференціації ціннісних пріоритетів пояснює тільки обмежену частину міжгрупової диференціації опитаних. На основі поєднання доходу й освіти виокремилися певні дохідно-освітні угруповання, через які виявляється внутрішньогрупова диференціація ціннісних пріоритетів: освіта в усіх дохідних угрупованнях (групи з високим, середнім і низьким доходом) статистично значуще диференціює ціннісні пріоритети. Тобто освіта як показник культурного потенціалу, який, на відміну від економічного, не може бути випадковий, є істотним чинником диференціації.

Отже, можна припустити, що причиною зростання громадянської активності є поступова зміна ціннісних пріоритетів населен-

ня України. В цьому разі детермінантами політичних стилів населення можуть виступити особливості соціалізації, коли внаслідок природної зміни поколінь набула становлення молода верства населення, особливо сьогоденнє студентство, соціалізація якого відбулася вже в посттоталітарний період і яке вже не хоче пасивно спостерігати за політичними процесами в країні.

Якщо взяти до уваги ставлення населення до соціальної ситуації в плані можливості збереження порядку, миру та спокою чи необхідності протестувати як нормативний показник політичних стилів життя особистості, то динаміка відповідей на запитання *“Що на Вашу думку, краще - терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?”* свідчить про істотні зміни за останні роки порівняно із серединою 1990-х років (див. рис. 4.1).

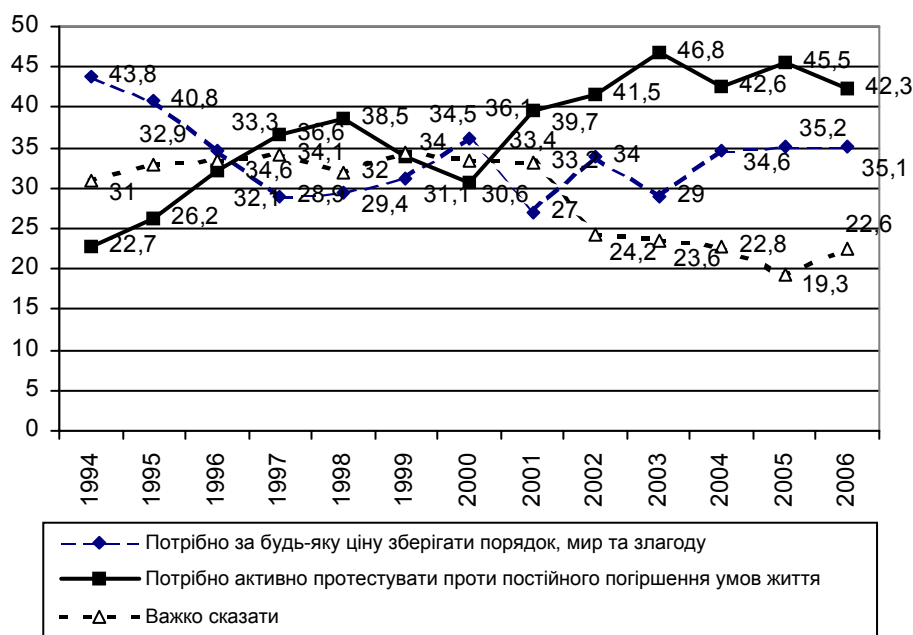

Рис. 4.1. Динаміка ставлення населення до соціальної ситуації, 1994–2006 роки

Якщо у середині 1990-х років домінували установки на збереження за будь-яку ціну порядку, миру та злагоди, то у 1997–1998 роках зросли орієнтації на активний протест проти постійного погіршення. І лише після президентських виборів 1999 року показник терпіння тимчасово трохи перевищив показник протесту. Однак, починаючи від 2001 року, після спалаху “касетного скандалу”, протестні установки частішали й не знижуються відносно позначки 40%. Натомість потенціал миролюбства стабілізувався навколо позначки 35%. Примітно, що в цей період відчутно поменшало тих, хто в цьому питанні не мав певної думки. Таким чином, на початку століття в українському суспільстві поширилася тенденція щодо переважання таких нормативних показників політичного стилю життя особистості, які відображають суспільні вимоги й установки щодо активної протестної поведінки.

Цікаво, що від 2001 року декларативна готовність взяти особисту участь у масових виступах проти падіння рівня життя, на захист своїх прав перевищує (за винятком 2005 року) очікування таких виступів у місцях проживання (див. рис. 4.2). Ці показники є досить вагомими за величиною, і це ще раз доводить тезу про певну активізацію населення України.

Рис. 4.2. Динаміка оцінок населенням можливості виникнення протестів та можливості особистої участі, 1998–2006 роки

Політичну ефективність, а саме оцінки населенням своєї змоги впливати на політичні події та рішення, можна непрямо віднести до ідеальних показників політичних стилів життя. Адже суб'єктивне бачення власної готовності людей діяти в той чи той спосіб за певних суспільних обставин відбиває особистісну свідомість у її раціональній складовій. Відповідаючи на запитання “Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?” та “А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?”, респондент екстраполює можливу дію не тільки через можливі зовнішні ризики, пов'язані із санкціями, а й відображає власне бачення індивіда його потенційної поведінки у цих ситуаціях. Саме цей момент дає нам підстави вважати, що відповіді на згадані запитання мають риси уявлень індивіда про належні політичні стилі (див. рис. 4.3).

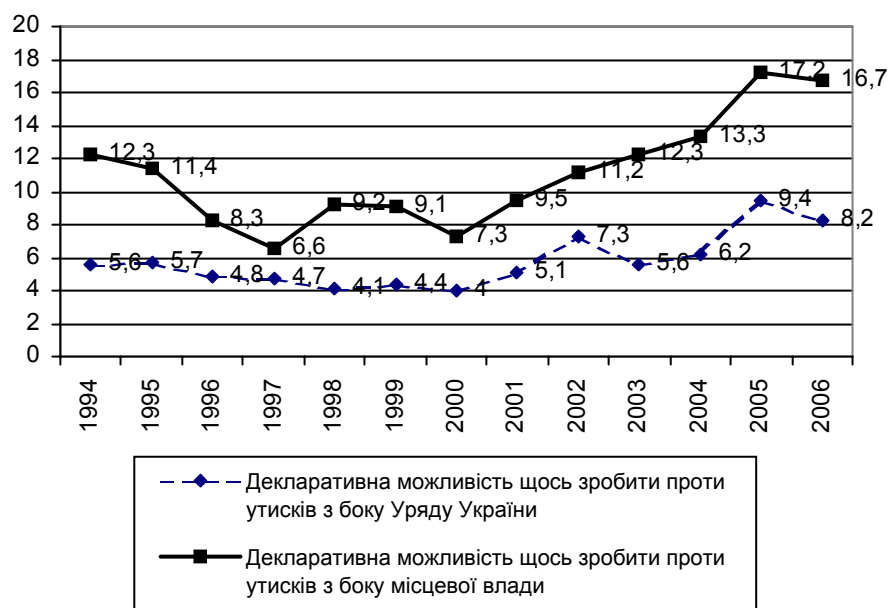

Рис. 4.3. Динаміка декларативних установок щодо протестної поведінки, 1994–2006 роки

Виявлено, що показники політичної ефективності населення України є досить низькими, хоч і помітне певне зростання суб'єктивного переконання в контролі над інститутами влади останніми роками. Існує різниця стосовно центрального та місцевого інституту влади: щодо останнього впевненість у контролі дещо більша.

Подані вище мотиваційні питання стосовно декларативної можливості діяти більшою мірою цікаві соціологу як певна ідеальна модель політичних стилів людини. Але ідеальні уявлення про належні політичні стилі життя формуються, як правило, на основі минулого досвіду, політичної культури суспільства та політичної соціалізації. Реальна політична поведінка опосередковується реальною ситуацією, умовами життя, наявними ресурсами тощо.

Тому з усієї багатоманітності питань, які стосуються стилів життя людини, існують показники, які фіксують вже здійснений поведінковий акт. Ідеться про фактологічні питання, які відіграють дуже важливу роль у соціологічному дослідженні. Вони цікаві тим, що фіксація дії, яка відбулася в минулому, не залежить в момент опитування від настрою респондента, його оцінки та інших суб'єктивних чинників, котрі можуть вплинути на об'єктивність картини стосовно стилів життя особистості. Фактологічні питання не викликають особливих труднощів для сприйняття, однак вимагають хорошої пам'яті від респондента.

Отже, нарешті, перейдемо безпосередньо до політичних стилів життя населення України. Одним із показників політичних стилів життя є звернення громадян до державних та правозахисних установ. У моніторинговому дослідженні ІС НАНУ є низка запитань, які ставилися у 2002, 2005–2006 роках, що дає змогу простежити динаміку відповідей (табл. 4.1).

У цілому видно, що переважна більшість населення залишається соціально пасивною. Зафіксоване деяке зниження кількості звернень до міліції: якщо у 2002 році до цього правоохоронного органу звернулося 10,3% (тут і далі поєднано результатні та безрезультатні звернення), то у 2005 і 2006 роках — відповідно 7,6% і 7,8%. Стосовно звернень до адвоката суттєвих змін не простежується.

Помітне невелике зростання звернень громадян до суду і прокуратури за останні роки: якщо у 2002 році до суду і прокуратури

Таблиця 4.1

Динаміка розподілу відповідей на запитання “Чи зверталися Ви за останні 12 місяців до вказаних установ чи організацій щодо розв’язання Ваших особистих проблем та якою мірою Ви задоволені їх розв’язанням?”, %

Установи	2002			2005			2006		
	Не зверталися	Зверталися, але безрезультатно	Зверталися і отримали допомогу	Не зверталися	Зверталися, але безрезультатно	Зверталися і отримали допомогу	Не зверталися	Зверталися, але безрезультатно	Зверталися і отримали допомогу
Міліція	89,7	7,7	2,6	92,4	5,8	1,8	92,2	5,4	2,4
Суд	95,2	3,0	1,7	93,2	4,7	2,1	94,0	3,8	2,1
Прокуратура	97,3	1,7	1,0	96,3	2,8	0,9	97,0	2,2	0,8
Адвокат	94,7	2,3	3,0	94,4	2,7	3,0	93,9	2,2	3,8
Місцева держадміністрація	90,5	6,1	3,4	83,2	11,9	4,9	83,7	10,6	5,7

відповідно зверталися 4,7% і 2,7% респондентів, то вже у 2005 році ці показники збільшилися відповідно до 6,8% і 3,7%. Результати опитування 2006 року зафіксували стабілізацію цього зростання: до суду і прокуратури звернулося відповідно 5,9% і 3,0% громадян.

Суттєво зріс показник кількості звернень громадян до місцевої держадміністрації (різниця значуща на рівні 5%): якщо у 2002 році 9,5% опитаних контактували з цим органом влади, то у 2005 році таких виявилось 16,8%. Майже така сама кількість звернень українських громадян до місцевої державної адміністрації збереглася у 2006 році: 16,3%.

Щоб зрозуміти, наскільки вагомими є показники політичних стилів життя населення України, вкрай важливими є порівняльні дослідження, які дають можливість зіставити політичну участь українців із подібними проявами у європейських країнах, особливо з тривалими демократіями. У 2005 році Україна вперше стала учасником міжнародного соціологічного порівняльного дослідження

“Європейське соціальне дослідження”* (European Social Survey), в якому взяли участь 24 європейські країни**. Усього в Україні у лютому 2005 року було опитано 2031 респондента за випадковою вибіркою, що репрезентує населення України старше 15 років. Похибка вибірки становить 2,5% (з урахуванням дизайн-ефекту). Зважаючи на недоцільність наведення відсотків негативних відповідей, оскільки розподіл відповідей на кожне запитання має дихотомічний характер (“так” або “ні”), нижче (табл. 4.2) подаємо розподіл ствердних відповідей на фактологічні судження, які фіксують реальні форми громадянської активності людей.

Така форма політичної участі, як *звернення до політиків, представників уряду чи місцевої влади*, в Україні поширена серед 9,2% громадян, що дещо менше від загальноєвропейського показника (14,5%). Менше за українців контактують з політиками і чиновниками лише португальці (5,4%), поляки (7,0%), словаки (7,5%). Найвищий рівень звернень зафіксовано серед громадян Ісландії (30,3%), Норвегії (22,8%), Ірландії (22,4%), Фінляндії (21,8%), Данії (19,3%), Австрії (18,4%), Чеської Республіки (18,1%).

Робота в політичній партії чи русі поширена серед 4,2% українців. Цей показник наближується до середнього (4,4%) поміж європейських країн: менше, ніж в Україні, працювали у політичних структурах в Угорщині (0,9%), Великій Британії (2,3%), Естонії (2,4%), Польщі (2,7%), Словаччині (2,9%), Словенії (3,0%), Швеції (3,3%), Чеській республіці (3,3%), Німеччині (3,4%), Нідерландах (3,6%), Бельгії (3,9%). Найбільше працювали у політичних партіях чи рухах ісландці (14,2%), австрійці (9,6%) та норвежці (8,5%).

Натомість *робота в іншій організації або об'єднанні* серед українців, порівняно із загальноєвропейським показником (13,9%), є найменш поширеною — лише 2,3% опитаних зазначили даний

* Надалі для позначення цього дослідження ми будемо застосовувати аббревіатуру — ЄСД.

** В Україні керівником проекту та національним представником у виконавчому комітеті проекту ESS є Є.Головаха, національним координатором — А.Горбачик, національним експертом — Н.Паніна. До виконання проекту були залучені фахівці з Інституту соціології НАН України, Київського національного університету імені Тараса Шевченка та благодійного Фонду “Інтелектуальна перспектива”. Фінансування реалізації проекту в Україні забезпечили Президія НАНУ та Фонд “Відродження”.

Таблиця 4.2

Розподіл ствердних відповідей громадян європейських країн на запитання: “Існують різні шляхи покращити справи у країні або сприяти запобіганню серйозним проблемам. Чи доводилося Вам за останні 12 місяців робити що-небудь із того, що я зараз назву? Ви ...”, 2004–2005

Країна	... зверталися до політиків, представників уряду чи місцевої влади?	... працювали у політичній партії чи русі?	... працювали в іншій організації або об'єднанні?	... носили значки з політичною рекламою, інші політичні атрибути або клеїли листівки?	... підписували петиції?	... брали участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях?	... бойкотували які-небудь промислові або сільськогосподарські продукти?
Австрія	18,4	9,6	21,0	8,0	24,1	7,1	20,2
Бельгія	13,5	3,9	15,2	5,2	22,0	6,5	9,9
Швейцарія	13,7	6,8	13,3	8,4	37,7	8,4	25,6
Чеська Республіка	18,1	3,3	8,0	4,5	13,3	3,3	7,1
Німеччина	11,3	3,4	20,4	4,2	32,5	9,3	20,7
Данія	19,3	4,6	23,7	8,0	29,0	5,4	28,3
Естонія	9,1	2,4	3,0	2,7	29,0	2,0	4,2
Іспанія	12,6	7,4	17,8	11,6	24,6	33,6	13,7
Фінляндія	21,8	4,3	31,2	14,2	25,6	2,0	29,3
Франція	15,0	4,3	16,6	12,1	31,4	12,3	29,4
Велика Британія	15,4	2,3	8,0	7,4	34,6	3,9	20,9
Греція	13,5	5,8	5,1	2,5	3,1	4,8	4,9
Угорщина	9,4	0,9	1,7	1,0	5,4	1,4	4,7
Ірландія	22,4	4,7	12,5	7,6	21,8	5,6	10,8
Ісландія	30,3	14,2	49,5	34,4	48,8	15,4	28,2
Люксембург	21,7	5,0	25,2	5,9	21,2	14,5	13,9
Нідерланди	13,2	3,6	16,7	4,9	23,0	4,3	8,5
Норвегія	22,8	8,5	25,2	23,2	38,7	10,6	23,5
Польща	7,0	2,7	5,8	3,9	9,6	1,6	5,4
Португалія	5,4	1,7	2,6	2,3	4,4	3,5	2,2
Швеція	14,3	3,3	24,3	12,8	48,7	7,5	34,8
Словенія	11,3	3,0	1,7	1,9	5,7	1,6	2,2
Словаччина	7,5	2,9	8,4	5,2	25,4	3,7	11,5
Україна	9,2	4,2	2,3	12,4	9,3	20,3	2,3
ЗАГАЛОМ	14,5	4,4	13,9	7,6	21,9	7,5	14,7

вид громадської діяльності. Менше, ніж українці, працювали в інших організаціях або об'єднаннях лише словенці (1,7%) та угорці (1,7%). А найбільшою мірою залучені до такої роботи переважно громадяни скандинавських держав: Ісландії (49,5%), Фінляндії (31,2%), Норвегії (25,2%), Люксембургу (25,2%), Швеції (24,3%), Данії (23,7%).

Такий вид громадянської поведінки, як *носіння значків із політичною рекламою, інших політичних атрибутів, розклеювання листівок* практикували 12,4% громадян України, що є доволі високим показником, оскільки загальноєвропейський показник дорівнює 7,6%. Більше за українців практикують таку поведінку лише ісландці (34,4%), норвежці (23,2%), фіни 14,2%, шведи (12,8%).

Натомість такий вид політичної діяльності як *підписання петицій* серед громадян України є менш поширеним (9,3%), якщо порівняти із загальноєвропейським показником (21,9%). Менше за українців підписували петиції словенці (5,7%), угорці (5,4%), португальці (4,4%) та греки (3,1%).

Участь у санкціонованих мітингах або демонстраціях практикували 20,3% українців, що є одним з найвищих показників порівняно із загальноєвропейським (7,5%). Більше за українців мітингували та брали участь у демонстраціях лише іспанці (33,6%).

Така форма політичної поведінки як *бойкот яких-небудь промислових або сільськогосподарських продуктів* практикувалася незначною кількістю українських громадян (2,3%), натомість загальноєвропейський показник таких дій — 14,7%. Менше, ніж українці, до таких дій вдавалися португальці (2,2%) та словаки (2,2%). Бойкот як форма протесту більше поширений серед громадян західноєвропейських країн: Швеції (34,8%), Франції (29,4%), Фінляндії (29,3%), Данії (28,3%), Ісландії (28,2%), Швейцарії (25,6%) Норвегії (23,5%), Великої Британії (20,9%), Німеччини (20,7%), Австрії (20,2%).

Загальний обрахунок щодо українських громадян засвідчив, що тих, хто брав участь принаймні в одному громадсько-політичному заході, — 31,9%, тоді як тих, хто взагалі не був активним, — 68,1%. Треба зважати на те, що деякі високі показники політичної участі українських громадян, зафіксовані в опитуванні, опосередковано пояснюються політичними подіями кінця 2004 року. Однак активне політичне життя в Україні продовжилось й після помаранчевої революції. Тому подальші дослідження дають змогу порівнювати громадянські практики останніх років.

*Політичні стилі населення України
та чинники їх формування*

Оскільки структура і характер політичних стилів зумовлені специфікою тих суспільств, в яких їхні носії їх здійснюють, ми скористалися нормативним ранжуванням методики вимірювання рівня соціальної напруженості, що була розроблена Н.Паніною, основним показником якої виступає “Індекс Дестабілізаційності Протестного Потенціалу” (ІДПП). Основою обчислення ІДПП слугували результати експертних оцінок (100 експертів — керівників структур центральної виконавчої влади) різних форм соціального протесту з огляду на міру їх дестабілізаційності. У підсумку отримані оцінки, надані експертами рівню загрози акції протесту для соціального порядку і стабільності за 11-бальною шкалою, надали переліку акцій соціального протесту порядок дестабілізаційності [див.: 21]. До того ж шкала, побудована експертним методом, має більш абсолютний характер, схилиючи респондентів до певної об’єктивної норми, що була визначена експертами.

У рамках опитування омнібуса “Громадська думка в Україні—2006” (N = 1800), що його провів Інститут соціології НАН України, респондентам пропонували зазначити дещо ширший перелік громадсько-політичних заходів, зберігаючи загалом порядок заходів за мірою зростання їхньої дестабілізаційності (див. табл. 4.3).

Загалом 35,3% опитаних зазначили, що брали участь принаймні в одному громадсько-політичному заході, тоді як 64,7% населення у жодному із таких заходів участі не брали. Таким чином, зважаючи на результати досліджень Європейського соціального дослідження (2005 рік), правомірним може бути висновок, що активні політичні стилі схильні виявляти близько третини населення України.

Очевидним є той факт, що неконвенціональні форми політичних стилів не набули поширення. Найбільш поширеною формою політичного стилю українців є переконування друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів — 22,5% респондентів практикували таку форму політичної участі. Поширення таких стильових практик, як участь у роботі передвиборчих штабів (8,2%), носіння символіки політичного характеру (7,8%), контактування з активістами політичних організацій (6,3%) можна пов’язати зі специфікою політичного життя країни, оскільки опитування про-

Таблиця 4.3

Розподіл відповідей населення України на запитання:
 “В яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь
 протягом останніх 12 місяців?”, (N = 1800), Омнібус–2006

Варіанти відповіді	N	%*
Переконував друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	404	22,5
Носив символіку політичного характеру	140	7,8
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	70	3,9
Вступав у контакт з активістами політичних організацій	113	6,3
Брав участь у роботі передвиборчих штабів	148	8,2
Збирав підписи під колективними зверненнями	56	3,1
Розсилав повідомлення політичного змісту з мобільного телефону та електронною поштою	14	0,8
Не купляв певних товарів з політичних міркувань	52	2,9
Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	143	7,9
Брав участь у голодуваннях протесту	6	0,3
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	3	0,2
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	11	0,6
Пікетував державні установи	13	0,7
Блокував шляхи сполучення	3	0,2
Брав участь у захопленні будівель державних установ	2	0,1
Інше	13	0,7
У жодному із таких заходів участі не брав	1164	64,7

* Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати всі відповіді, що підходять.

водили одразу після парламентської кампанії. Участь у законних мітингах і демонстраціях зазначили 7,9% респондентів, що значно менше, ніж зафіксований відсоток участі населення України у таких заходах в опитуванні Європейського соціального дослідження (2005 рік).

Виокремивши умовне групування “активістів”: тих, хто брав участь принаймні в одному громадсько-політичному заході, та умовне групування “абсентеїстів”: тих, хто в жодному із таких заходів участі не брав, розглянемо їхні соціально-демографічні характеристики. Якщо за етнічними та мовними ознаками суттєвої

різниці не помічено, то регіональний розподіл засвідчив найбільшу поширеність “активістів” серед респондентів Заходу (40,2%) та Сходу (36,3%), тоді як серед мешканців Центру та Півдня таких відповідно 33,1% і 29,8%. Існує різниця і за поселенською ознакою: чим чисельніший тип поселення, тим більша кількість “активістів”. Особливо відчутна різниця (різниця значуща на рівні 0,05) кількості “активістів” серед жителів сіл (30,1%) і великих міст (41,0%). Віковий розподіл засвідчив істотну відмінність між віковими когортами 30–54 років та 55 і старших (різниця значуща на рівні 0,01): кількість “активістів” у середній віковій категорії – 40%, натомість серед літніх людей таких 27,9%.

Нами був проведений факторний аналіз позитивних відповідей щодо запропонованих громадсько-політичних заходів, який дав змогу об’єднати різні вияви політичного стилю життя активної частини населення України (див. табл. 4.4).

Критерій адекватності вибірки Кайзера-Меєра-Олкіна дорівнює 0,656, що загалом свідчить про задовільну адекватність цієї величини для застосування факторного аналізу до вибірки*. Значення p -рівня виявилось меншим 0,05 (у нашому випадку – 0,000). Це також вказує на те, що дані цілком прийнятні для проведення факторного аналізу. Завдяки чотирифакторній моделі стильові комплекси (фактори) дали змогу описати 40,9% дисперсії результативної ознаки.

Найбільш інформативним є перший фактор, який пояснює 15,952% сумарної дисперсії. Він об’єднує такі стильові ознаки, як контакти з активістами політичних організацій, контакти з офіційними представниками влади, збирання підписів під колективними зверненнями та участь у роботі передвиборчих штабів. Як бачимо, у цей фактор ввійшли стильові ознаки конвенціонального характеру з акцентом на активний контакт із політичними інституціями. Таким чином, цю форму політичного стилю можна умовно назвати “активним контактуванням”.

* Критерій адекватності вибірки Кайзера-Меєра-Олкіна є величиною, що характеризує ступінь застосування факторного аналізу до даної вибірки: більше 0,9 – безумовна адекватність; більше 0,8 – висока адекватність; більше 0,7 – прийнятна адекватність; більше 0,6 – задовільна адекватність; більше 0,5 – низька адекватність; менше 0,5 – факторний аналіз не може бути застосований до вибірки.

Таблиця 4.4

**Факторний аналіз участі населення України
в громадсько-політичних заходах, дані Омнібуса—2006**

Громадсько-політичні заходи	Фактори			
	F1	F2	F3	F4
Вступав у контакт із активістами політичних організацій	0,814			
Вступав у контакт з офіційними представниками влади	0,687	0,253		
Збирав підписи під колективними зверненнями	0,610			
Носив символіку політичного характеру		0,670		
Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів		0,577		
Брав участь у законних мітингах і демонстраціях		0,573	0,253	
Не купляв певних товарів з політичних міркувань		0,516		0,271
Брав участь у роботі передвиборчих штабів	0,345	0,359		
Пікетував державні установи			0,647	
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках			0,612	
Блокував шляхи сполучення			0,475	
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)			0,413	-0,284
Розсилав повідомлення політичного змісту з мобільного телефону та електронною поштою				0,673
Брав участь у захопленні будівель державних установ				0,639
Брав участь у голодуваннях протесту			0,406	0,581

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Примітка. В таблиці наведено коефіцієнти, значення яких перевищують 0,25.

Другий фактор (інформативність — 10,243%) об'єднує такі стилеві ознаки, як носіння символіки політичного характеру, переконування друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів, участь у законних мітингах і демонстраціях, бойкот

певних товарів із політичних міркувань та участь у роботі перед-вборчих штабів. На відміну від попередніх стильових ознак, ці дії не передбачають навмисних неодноразових контактів із незнайомими людьми. Тому цю форму політичного стилю можна визначити як *“обмежена демонстративність”*.

У третьому факторі (інформативність — 7,672%) поєднані такі стильові ознаки, як пікетування державних установ, участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках, блокування шляхів сполучення та участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади). Очевидно, що цей фактор зібрав неконвенціональні практики переважно ненасильницького характеру, оскільки перекриття доріг найчастіше не передбачає застосування сили. Очевидно, що ці стильові ознаки окреслюють девіантну поведінку, яка відзначається *“дієвим нонконформізмом”*.

Четвертий фактор (інформативність — 7,083%) корелює з такими стильовими ознаками, як розсилання повідомлень політичного змісту з мобільного телефону й електронною поштою, участь у захопленні будівель державних установ та участь у голодуваннях протесту. У цей фактор увійшли радикальні неконвенціональні практики із застосуванням сили і засобів комунікації. Такі дії, без сумніву, слід помітити як *“радикальна демонстративність”*. Поєднання новітніх засобів зв'язку та конфліктних способів політичного впливу, які зазвичай не залишаються непоміченими для ЗМІ, схиляє до думки, що носії цих стильових ознак є доволі зорганізованими й компетентними щодо повернення до себе громадської уваги.

Таким чином, можна говорити про наявність в українському суспільстві, подібно до західних суспільств, феномена однотипності в політичних стилях, тобто простежується схильність брати участь у тих видах діяльності, які вимагають подібних ресурсів чи вправності. Виявлено, що близько третини громадян України впродовж останніх років беруть участь принаймні в одному громадсько-політичному заході.

І нарешті, виникає потреба розглянути чинники впливу на політичні стилі населення України та з'ясування їхньої першочерговості. Предметом нашого аналізу є з'ясування того, що є більш важливим чинником формування активних політичних стилів — соціоекономічний статус чи соціально-психологічні вияви можливості конт-

ролю органів влади. Виходячи з результатів вищезгаданих досліджень, спробуймо висунути такі гіпотези:

1) активні політичні стилі життя здебільшого залежать від об'єктивного чинника — соціоекономічного статусу індивіда: чим вищий цей статус, тим більшою є схильність до громадянської активності;

2) активні політичні стилі життя більшою мірою зумовлені суб'єктивним чинником, зокрема визнанням власної можливості контролювати органи влади;

3) активні політичні стилі життя однаковою мірою залежать як від соціоекономічного статусу, так і від високої суб'єктивної оцінки власної можливості контролювати органи влади.

Для з'ясування наших гіпотез з урахуванням деяких інших показників на підставі даних Омнібуса—2006 застосуємо модель бінарної логістичної регресії. Цей метод дає змогу найточніше вивчати вплив різних чинників на залежну дихотомічну змінну. Як залежну використаємо дихотомічну змінну “участь у громадсько-політичних заходах”, яка набуває значення 1 для групи тих, хто брав участь принаймні в одному громадсько-політичному заході, та значення 0 для групи тих, хто в жодному із таких заходів участі не брав. Як незалежні змінні моделі розглянемо такі змінні:

- “статус зайнятості” із можливими варіантами відповіді “1 — у даний час не працюю; 2 — найманий працівник; 3 — самозайнятий (індивідуальна трудова діяльність, представник вільної професії); 4 — роботодавець (власник, який використовує найману працю інших)”;

- “освіта” із можливими варіантами відповіді “1 — початкова, неповна середня; 2 — середня загальна; 3 — середня спеціальна (технікум, училище, коледж); 4 — перша ступінь вищої освіти (бакалавр); 5 — повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, науковий ступінь)”;

- “дохід”, вимірюваний кількістю гривень заробітної плати (стипендії, пенсії) за останній місяць;

- “участь у приватизаційних процесах”, фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто брав участь принаймні в одному приватизаційному заході, та значення 0 для групи тих, хто в жодному з таких заходів участі не брав;

- “вік”, вимірюваний у кількості повних років життя;
- “участь у виборах до Верховної Ради України 26 березня 2006 року”, дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто не брав участі у виборах, та значення 2 для групи тих, хто брав участь у них;
- “можливість контролю над органами влади”, фіктивна дихотомічна змінна, яка набуває значення 1 для тих, хто вважає, що у них є можливість контролювати діяльність центральних і місцевих органів влади, та значення 2 для групи тих, хто вважає, що такої можливості в них немає.

Включення цих змінних до однієї моделі дасть нам змогу перевірити, чи зберігається з урахуванням вікового й електорального показників вплив об’єктивного та суб’єктивного чинників на продукування активних стилів життя (перевірка гіпотез 1 та 2 нашого дослідження), а також порівняти силу впливу цих двох чинників (перевірка гіпотези 3).

Побудову рівняння бінарної логістичної регресії для респондентів, які брали участь у громадсько-політичних заходах, відображено у таблиці 4.5.

Таблиця 4.5

Логістична регресія для залежної змінної
“участь у громадсько-політичних заходах”

Групування	B	S.E.	Wald	Sig.	Exp(B)	R
Статус зайнятості	0,107	0,100	1,152	0,283	1,113	0,133
Освіта	0,221	0,043	26,808	0,000	1,247	0,183
Дохід	0,000	0,000	0,273	0,601	1,000	0,058
Участь в приватизаційних процесах	0,863	0,143	36,443	0,000	2,370	0,158
Вік	-0,017	0,004	20,027	0,000	0,984	-0,121
Участь у виборах до Верховної Ради України 26 березня 2006 року	-0,765	0,168	20,718	0,000	0,465	-0,121
Можливість контролю над органами влади	0,650	0,112	33,778	0,000	1,915	0,183
Constant	-0,641	0,363	3,110	0,078	0,527	

Nagelkerke R Square = 0,147

Правильно класифіковано 67,4% об’єктів

Отже, правильно класифіковано 67,4% загального числа аналізованих респондентів, що свідчить про достатню якість побудованої моделі. Однак треба зазначити, що показник Nagelkerke R Square, який є певним аналогом коефіцієнта детермінації в моделі рівняння лінійної регресії, що показує частку впливу всіх предикторів моделі на дисперсію залежної змінної, є невисоким (0,147). Тобто частка дисперсії, яку можна пояснити за допомогою логістичної регресії, становить 14,7%.

Серед чинників, що були включені до моделі, така незалежна змінна як дохід не має статистично значущого впливу на активізацію політичних стилів населення (значущість коефіцієнтів вказано в стовпчику Sign.). Аналіз знаків коефіцієнтів побудованого рівняння (стовпчик B) віддзеркалює вплив відповідних предикторів на залежну змінну. Виявлено, що з усіх об'єктивних чинників, включених у модель, статус зайнятості, освіта та участь у приватизаційних процесах позитивно впливають на активізацію політичних стилів населення, натомість вік та неучасть у виборах до парламенту впливають на це негативно. Включений нами єдиний суб'єктивний чинник — можливість контролю над органами влади — також засвідчив позитивний вплив на залежну змінну. Таким чином, отримані результати частково спростовують гіпотезу 1, оскільки така важлива складова соціоекономічного статусу як дохід не впливає на політичні стилі населення України. Однак ми не можемо остаточно надати перевагу гіпотезі 2, бо крім зафіксованого впливу суб'єктивного чинника залишається впливовим чинник участі в приватизаційних процесах із достатньо високим коефіцієнтом.

Порівняння сили впливів незалежних змінних у моделі логістичної регресії було здійснено за допомогою показника часткової кореляції (R) цих змінних із залежною. Цей показник показує впорядкування чинників за силою їхнього впливу. Найбільший (і що цікаво — однаковий) позитивний вплив мають змінні “освіта” та “можливість контролю над органами влади”. Процедура порівняння змінних “освіта” та “можливість контролю над органами влади” за значимістю коефіцієнтів на підставі статистики Вальда (Wald), яка пов'язана з методом максимальної правдоподібності, також істотної різниці не зафіксувала. Таким чином, виявлено, що чим ви-

щий рівень освіти, тим більшою є схильність до активних політичних стилів. Так само наявність у респондента переконання, що у нього є можливість контролювати діяльність центральних та місцевих інститутів влади, збільшує шанс до активізації політичних стилів.

Дещо менший, але позитивний вплив справляють змінні “статус зайнятості” й “участь у приватизаційних процесах”. Отже, зростання статусу зайнятості та участь у приватизаційних процесах сприяє участі населення у громадсько-політичних заходах. Натомість негативний і дещо менший за силою вплив мають змінні “вік” та “участь у виборах до парламенту”. Очевидно, що чим більшим є вік, тим меншим є шанс сповідувати активні політичні стилі: наше припущення стосовно того, що молодій верстві населення притаманна більша активність, справдилося. Так само неучасть у виборах зменшує імовірність брати участь у громадсько-політичних заходах.

Висновки

Підсумовуючи, можна стверджувати, що і зміни соціальних цінностей, і зміни умов життя впливають на політичні стилі життя населення. Результати логістичної регресії для залежної змінної “участь у громадсько-політичних заходах” найбільшою мірою відповідають гіпотезі 3, яка з'ясувала однаковий вплив певних складових соціоекономічного статусу та високої суб'єктивної оцінки власної можливості контролювати органи влади на активізацію політичних стилів життя. Привертає увагу те, що дохід як складова соціоекономічного статусу не впливає на політичну активність населення, натомість участь у приватизаційних процесах справляє достатньо серйозний вплив на політичні стилі. Це питання потребує окремого дослідження, оскільки очевидним є традиційний зв'язок суспільної активності навколо інституту приватної власності та політичних преференцій людей.

Особливістю українського суспільства є те, що низькі показники політичної участі в конвенціональних формах не спричинили зростання неконвенціональних форм політичних стилів. Очевидно, що стабілізаційним чинником цього феномена є те, що серед громадянських активістів зосереджено більше людей із високим

і середнім соціальним статусом. Виокремлення факторним аналізом стильових ознак політичної участі дало змогу виявити чотири форми політичних стилів активного населення України: “активне контактування”, “обмежена демонстративність”, “дієвий нонконформізм” та “радикальна демонстративність”.

Позитивним явищем є зафіксоване за останні два роки зростання кількості звернень громадян до місцевої держадміністрації. Це сприятиме розвитку громадянського суспільства й посиленню соціального контролю над гілками влади. Водночас результати Європейського соціального дослідження показали, що наші співвітчизники та ще кілька європейських націй виявляють найнижчу політичну активність порівняно з населенням країн традиційної демократії. Привертає увагу те, що серед населення України поширеніші ті активні політичні стилі, які пов’язані з передвиборчими кампаніями, натомість протестні практики іншого характеру, зокрема економічного, суттєвого поширення не набули.

Література

1. *Шульга Н.А.* Критерии определения стилей жизни личности // *Образ жизни. Теоретические и методологические проблемы социально-психологического исследования.* — К., 1980. — С. 156–173.
2. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* К построению системы показателей стиля жизни личности // *Стиль жизни личности: теоретические и методологические проблемы.* — К., 1982. — С. 268–286.
3. *Almond G.* Comparative Political Systems // *Journal of Politics.* — 1956. — Vol. 18. — № 3 (Aug.). — P. 391–409.
4. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Социальное безумие: история, теория и социальная практика. — К., 1994.
5. *Ерышев А.А., Ребкало В.А.* Политическая культура личности. — К., 1985.
6. *Короткова Н.В.* Разработка Г.Д.Лассуэлом методов политического психоанализа // *Социально-политический журнал.* — 1998. — № 4. — С. 193–209.
7. *Кон И.С.* Введение в сексологию. — М., 1989.

8. *Гозман Л.Я., Шестопал Е.Б.* Политическая психология. — Ростов-на-Дону, 1996.
9. *Lipset S.M., Seong K-R., Torres J.C.* A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy // *International Social Science Journal*. — 1993. — May. — № 136(2). — P. 155–175.
10. *Scott J.C.* Membership and Participation in Voluntary Associations // *American Sociological Review*. — 1957. — № 22. — P. 315–326.
11. *Verba S., Nie N.H., Kim J.* Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison. — Chicago; London, 1978.
12. *Ingelhart R.* The Silent Revolution in Europe: Intergenerational Change in Post-Industrial Societies // *American Political Science Review*. — 1971. — Vol. 65. — P. 991–1017.
13. *Инглхарт Р.* Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // *Полис*. — 1997. — № 4. — С. 6–32.
14. *Milbrath L., Klein W.* Personality Correlates of Political Participation // *Acta Sociologica*. — 1962. — № 6. — P. 53–65.
15. *Dahl R.A.* Who Participates in Local Politics and Why? // *Science*. — 1961. — 134. — P. 1340–1348.
16. *Горбачик А.* Політичні орієнтації населення України: тенденції змін та фактори формування // *Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін*. — К., 2004. — С. 221–231.
17. *Скоблик В.* Участь громадян у політиці: західні концепції 1960–1990-х років : Навчальний посібник. — Ужгород, 1999.
18. *Баталов Э.Я.* Политическая культура современного американского общества. — М., 1990.
19. *Головаха Є., Паніна Н.* Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2006. — № 3. — С. 32–51.
20. *Ручка А.* Динаміка ціннісних пріоритетів громадян України // *Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін*. — К., 2004. — С. 416–427.
21. *Головаха Е.И., Панина Н.В.* Потенциал протеста украинского общества // *Социологические исследования*. — 1999. — № 10. — С. 31–40.